

Љиљана Ж. ПЕШИКАН ЉУШТАНОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Милена С. ЗОРИЋ

Висока школа струковних студија

за образовање васпитача, Нови Сад

Република Србија

КЊИЖЕВНОСТ ЗА ДЕЦУ И ИДЕОЛОГИЈА II

„АКО ЧЕК’О, НЕ ПОРАСТ’О!”. ПАТРИЈАРХАТ ЗА НЕУПУЋЕНЕ

САЖЕТАК: Рад на српској, јужнословенској и словенској грађи разматра значење усмених песама које прате онај тип игре прстима у коме се набрајају и издвајају прст по прст, при чему им се додељују одређене улоге и сваки прст, углавном, има и свој текст. Полази се од претпоставке да поред значајних сазнајних ефеката: подстицања серијације, развијања појмова броја и скупа и подстицања емотивне блискости између детета и одраслог, ове игре, на нивоу текста, садрже и преносе и елементе најопштијег вредносног система патријархалне културе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: игре прстима, породица, патријархални систем вредности, тотална идеологија, партикуларна идеологија, развој говора

Када је реч о усменим песмама намењеним деци, текстови који прате игре прстима само су изузетно испитивани са становишта значења која се у њима уобличавају. Разлози су, верујемо, вишеструки: преминација ритма која је допринела да се значајан део њихове лексике уброји у речи „сковане ad hoc које живе само у некој загонеци [...], или у каквој

анегдоти [...] или у другој шали или игри” (Ивић 1991: 149), које могу бити само ситуационо објашњење (в. Dešić 1990)¹; елементи нонсенса и игре у језику који се у њима примарно конституишу, или, што је такође могуће, тако делују са становишта модерног реципијента, који више не познаје и не разуме ни социјалну, ни културну, ни религијску матрицу на којој се ови текстови заснивају; те, најзад, сама природа детета којем су ови текстови били намењени.

Овако посматрано, тема коју смо конципирале може се по више основа доводити у сумњу и свакако захтева и додатно објашњење. У суштини, одређење реципијента садржано у одредници „за најмлађу децу” суштински противречи идеји о разумевању и усвајању вредносног система заједнице. Бавећи се играма прстима Милена Зорић прецизира:

...дете од 6. до 8. месеца почиње да изводи покрете сличне тапшању. Међутим, оно се сопственим рукама игра већ од првих месеци, што је у вези са тактилно осетљивошћу која ја најранија врста осетљивости у развојном процесу човека. Новорођенче упознаје свет тако што га додирује, а не тако што га именује. Оно најпре помера опружене руке које се за време покрета додирују, затим живахно окре-

¹ Драгоцен научни искорак представља капитална студија Биљане Сикимић *Етимологија и мале фолклорне форме* (1996), али ни она се не бави семантиком текстова који прате игре прстима. Ипак, њени ставови могу бити драгоцени и за ово истраживање, посебно начелно указивање да: „Мале фолклорне форме, осим комуникативне функције, имају и особену ритуалну (обредну, сакралну, магијску) функцију и јављају се у посебним, културом одређеним контекстима” (Sikimić 1996: 7), које, сматрамо, важи за сваки облик изучавања децјег фолклора, било да га посматрамо као вид аутохтоне културне комуникације унутар децје групе, који функционише као преношење песама, прича, предања и причања о животу, „хорор” прича, краћих вербалних фолклорних форми (брзалица, разбрајалица, ташуналки, магијских формула, ругалица, клетви) и као невербални облици фолклора (игра, плес, израда играчака, облици лечења, успостављање побратимства, кумачење), било као фолклор за децу, чији су творци старији, али је намењен деци (в. Љубинковић 1976: 53–57; Сикимић б. г.: 269–281; СЕнц [у рукопису]).

ће своје шаке које открива додиром и проводи највећи део времена у посматрању и игрању са њима. Дакле, ако подржимо идеју да је играчка сваки предмет којим се дете игра, онда су руке прва дететова играчка (Зорић 2014: 569).

Зорићева у истом тексту даје и класификацију ових игра, засновану на функцији игре и на аспектима развоја говора које поједине игаре подстичу. Прву групу, према тој класификацији, чине „оне игре које утичу на тактилно осетљивост”, другу „игре којима се развија координација покрета и веза око–рука”, у трећој се „покретима руку прати садржај стихова”, док „четврти тип игара прстима јесу оне игре у којима се набрајају и издвајају прст по прст при чему им се додељују одређене улоге и сваки прст, углавном, има и свој текст” (Зорић 2014: 571).

Управо ова четврта група игара прстима, која почиње да се игра када дете може стабилно да седи (од 10. месеца или мало раније), јесте предмет нашег интересовања, али не више са становишта подстицања развоја говора, већ с обзиром на она значења која се, непосредно или посредно, могу довести у везу с вредносним системом традиционалне патријархалне заједнице у којој ове игре настају.

Најчешће је реч о најелементарнијој артикулацији односа велико – мало, у којој се стапају прво суочавање детета с појмом броја и зачетак сазнајно веома значајног процеса серијације² с незаобилазном хијерархизованошћу свих домена међуљудских односа у патријархалној породици³, па и широкој за-

² „У сваком случају, било да се стихови говоре уз игру прсти-ма руку или ногу, било да палац стоји као најјачи наспрам осталих прстију или да се посебно издваја најмањи као најслабији или као нека врста мезимца, било да доживе уметничку трансформацију – игре прстима су веома важне. Осим што, како је на почетку показано утичу на развој говора, оне утичу и на развој појма броја као и на почетак развоја серијације и класификације који свој врхунац достижу око 7–8 године” (Зорић 2014: 575).

³ Под патријархалном породицом овде подразумевамо традиционалну проширену патрилинеарну породицу, засновану на поштовању традиције, у којој је носица власти отац, строго се

једници. Само инсистирање на феномену „величине” и издвајање најмањег⁴ имплицира да је та породична и социјална хијерархија једном дата и непроменљива, те да почива на природним законима, попут односа величине људских прстију. (Ово посредно потврђује пољска грађа, у којој прсти представљају породицу – *палац је деда, а мали прсти дете*. Остали прсти су *баба, прабаба и мама*, поређани по величини прстију (Јаницка б. г.): палац је деда, кажипрст баба, средњак отац, прстењак мајка, док се малићу приписује име детета с којим се онај ко казује песму игра. У песницу стиснута дететова шака „јесте цела породица”).⁵

Поред игре прстима и елементарних нивоа сродства које дете од десетак месеци већ и само (пре)познаје, овде је, у другом плану али јасно, присут- поштује хијерархија заснована на старосном и родном принципу, па се улоге чланова породице деле према родној припадности и узрасту (в. Vidanović 2015). Ауторитет и моћ у оваквој породици припадају оцу, односно глави породице, домаћину, када је реч о сложеној организацији проширене породице, коју Вук у *Речнику...* назива „велика кућа” (Караџић 1977: 713; в. Гавриловић 2005: 195–212).

4 Када је о српској грађи реч, то је готово искључиво мали прст. Једини изузетак у представља пример из грађе коју публикује Јован Миодраговић (2009: 150), потписан иницијалима Кр. Д. (нажалост недешифрованим), где је онај који се проклиње због потказивања – „Чучи, мучи, Тодоре, не пораста погоре” – палац. У примерима из збирке Љубице Сикимић (2002: 31) шалва клетва се односи на мали прст. Овоме одговарају и примери из шире словенске грађе које наводи Милена Зорић (*Умње дејки. Сайи для забойливых пай и мам, 2008–2014* <http://www.umnyedetki.ru/palchik_igry.html> 15. 2. 2016; *Игры с пальцами* <<http://www.mymalish.ru/Igri.spalzami.html>> 15. 2. 2006). У збирци Љубице Сикимић срећу се и примери које нисмо нашле у другим српским и јужнословенским изворима, а заступљени су у словенској, руској и пољској грађи (2002: 28, 29, 30). Засад нисмо поуздано утврдиле је ли реч о језичкој адаптацији и адаптацији или о оригиналним записима.

⁵ Ten paluszek to jest dziadzius, (kciuk),
a ten obok to babunia, (wskazujacy).
Ten paluszek to jest tatus, (srodkowy),
a ten obok to mamunia. (serdeczny)
A ten to dziecinka mala ... (tu pada imie dziecka – maly palec)
I jest rodzinka cala (zamykamy raczke dziecka w piastke)

на и породична хијерархија, у чијем центру (као највећи и средњи прст) јесте отац, баба и деда⁶ налазе се с десне стране, а супруга/мајка и дете с леве⁷. Овде је, вероватно, садржана и особена демонстрација снаге сложене породичне заједнице, коју симболизује дететова стиснута песница. Породични односи су са становишта патријархалне заједнице и иначе изузетно значајни. У творевинама усмене књижевности они се често преносе и на сложеније нивое друштвене организације, па и на саму космогонију.⁸ На разлике у величини као основ разликовања и заједништво као извор снаге указује и руска грађа:

Этот палец маленький (Савијајући мали прст)
Этот палец слабенький, (Савијајући прстењак)
Этот палец длинный, (Савијајући средњи)

⁶ Палац иако није највећи, јесте најјачи (најдебљи) и јесте прст од којег зависи функционалност и употребљивост шаке, а потенцијално (у нашем систему бројења) и први који се броји. Све то може одговарати улози старог домаћина, оца/стрица главе породице, који још увек има симболички прво место у породичној хијерархији, чак и када одлучивање пређе на његовог сина/ синовца.

⁷ Опозиција десно – лево у патријархалној култури (и у традиционалној култури Словена и хришћанског запада) изразито је вредносно маркирана: десна страна је вреднована позитивно: почасна, добра, исправна, мушка, божја, а лева указује на нижи социјални статус, потенцијално је лоша (латинско *sinister* – леви, у основи је француског *sinister* – кобни), погрешна (леви пут у бајци бира лажни јунак), женска и, у хришћанству, означава отклон од Бога, па може бити и ђавоља (в. Chevalier–Gheerbrant 1983: 115–116).

⁸ Рецимо, у епској песми: „Историјска логика социјалних, економских, класних удруживања, кад је реч о грађењу и мотивацији ликова, бива у песмама потиснута доминацијом крвних сродничких веза или веза које се заснивају на различитим облицима сродства по избору, те на поштовању старијег, односно заштити млађег. (Однос вазала и сизерена опева се, рецимо, као однос млађег и старијег сродника, посинка и поочима, храненика и хранитеља.) Ово уважавање сродства и старешинства несумњиво спада у темељне патријархалне социјалне и моралне норме, али истовремено може (као и ове норме, уосталом) представљати траг архаичне митске представе о космосу рођеном из хијерогамije и брачним и сродничким везама као основном виду уређења социјалног космоса” (Пешикан Љуштановић 2002: 208).

Эйюйй йальчик сильный, (Савијајући кажийрстї)
Ну а эйю йолстї?чок, (Савијајући йалац)
А все вмесїе – кулачок! (Скуйљајући йрстїе у йесницу)
 <http://www.umnyedetki.ru/palchik_igry.html> 12.1.2016.

Млада мајка (мајка одојчета) улази у ове песме као извор заштите, нежности и хране. Кретање прстију мотивише се, тако, хитањем у мајчино наручје:

Први вели: хајде, хајде!
Други вели: куде, куде?
Трећи вели: мајки, мајки.
Четврти вели: шїаа ћеи, шїаа ћеи?
Пети вели: сики мало млека.

Односно, у варијанти, „овај (мали) вели: да сиким ма’ко м’ека” (Миодраговић 2009: 150). Ипак, у породичној хијерархији патријархалне породице мајка одојчета се налази мало изнад свог детета и потчињена је не само старијим мушкарцима већ и старијим женама у породици, онима које су досегле статус свекрве, бабе и, нарочито, домаћинове жене или мајке. О томе, рецимо, посредно сведочи Вук, описујући у свом *Рјечнику* вечеру „у великијем кућама гдје има много чељади”: „најприје поставе у једној софри старјешини и гостима [...], а на другој дјетићима и момчадима који раде у пољу, па онда вечерају жене и дјеца” (Караџић 1977: 713).

Најмањи у овим песмама може бити мезимац, предмет нежности, привилегован мајчинском и братском заштитом, или симбол слабости и непостојаности, било као онај ко потказује/одаје браћу па зато постаје предмет опомене, па и шаљивог проклињања („Туц, туц, Тодоре, / Не порасо нагоре / Већ остао мали” и „Цуц, муци – не казуј!” – Сикимић Љ. 2002: 31), било као нерадник који не добија да једе зато што није ништа радио:

А эйюму нетї ничеґо:
а йы, мал-маленек,

За водицей не ходил,
Дров не носил,
Кашки не варил
 (Аникина 1977: 28)

Улога нерадника може припасти и палцу, а не малом прсту:

Эйюйй йальчик – ґриб нашел, (Савијајући мали йрстї)
Эйюйй йальчик – чистїишї сїол, (Савијајући йрстїењак)
Эйюйй резал, (Савијајући средњи)
Эйюйй ел, (Савијајући кажийрстї)
Ну а эйюйй лишї ґлядел! (Савијајући йалац)
 <http://www.umnyedetki.ru/palchik_igry.html> 12.1.2016.

Дакле, овај тип стихова садржи, поред игре и забаве, имплицитни опис поделе послова у традиционалној породици и асоцира дечје укључивање у те послове од врло раног узраста. О томе сведочи разноврсна етнографска грађа⁹, а посебно су драгоцени подаци садржани у *Рјечнику*... Вука Стефановића Караџића (Караџић 1977). Део тог „радног васпитања” могле би, на нивоу значења, бити све оне игре прстима у којима се прстима – браћи приписују било конкретни послови, било заједнички подухвати. Без обзира на то коме се нерад или издвајање из заједничког подухвата приписују, вредносне импликације су јасне и могу се сажети пословицом: „Ко не ради не треба ни да једе”.

Најизразитији вредносно-идеолошки подтекст имају оне песме у којима се величина / породична и социјална хијерархија међу прстима непосредно везује за поштовање према родитељима, особито оцу. На пример, у две варијанте из *Народне њеда-*

⁹ „Народ наш, често и сувише рано, упућује у рад децу своју и мушку и женску. Чим узмогне дете машта да врши или помаже, било у кући, било ван куће, око стоке и у пољу, оно то чини и само, поносећи се већ што је порасло толико да то може да уради. А и родитељи више примају а каткад и траже те услуге њихове више по потреби него у циљу да се она уче тим словима” (Миодраговић 2009: 255).

жоџије... Јована Миодраговића, мали прст остаје мали зато што је сам себе проклео, обавезујући се да каже родитељима за огрешење остале браће/прстију и одустајући од тога:

*Овај (палац) вели: хајд'мо вечерајти!
Овај (до палца) вели: хајд'мо де!
Овај (велики) вели: чекаћемо оца и мајере.
Овај (до великог) вели: ко би њих чеко
Овај (мали) вели: не дораси'о ако им не каз'о!*

Или, у другој варијанти:

*Овај вели: хајд'мо ручајти! Овај вели: де!
Овај вели: позови оца и мајер!
Овај вели: не треба их звајти,
Нити' ћемо их чекајти.
Овај вели: ако им не кажем, не дораси'ао!...*

И није им казао; зајо није ни јораси'ао.

(2009: 151. Подвукле Љ. П. Љ. и М. З.).

Варијанту овог текста садржи и Вујчићева антологија народних песама за децу, у виду ритмизоване приче, насловљене *Игра с прстима деце руке (Да би се децетију заварала глад)*:

Ово вели (показујући палац на руци) био бабо, па отишо у чаршију (одвојивши при томе палац од осталих прстију). А ово су (остали прсти) били, вели, његови синови. Овај први (кажипут) – вели – огладнео, па рек'о браћи: „Хајде да ручамо!” Овај други (велики прст) рекао: „Немојте, него да чекамо!” Трећи рекао: „А што да чекамо?” А овај четврти љутица, цикнуо: „Ако чек'о, не пораст'о!...” (2006: 34, 35).

Прича садржи и објашњење приповедача:

И зато није ни порасто, већ остао колики је био. А ова двојица (први и трећи прст) порасли мало више, јер нису толико увредили баба. А највише порастао овај у среди што је рекао: да чекамо (2006: 35).

Иако се из нашег одређења грађе издваја формом и поентом који је приближавају етиолошком предању (скасци) о коначном формирању људских прстију и огрешењу које је условило разлику у њиховој величини, управо овај пример потврђује вредносно идеолошки аспект текстова који прате игру децим прстима. У њему се лако може уочити вишеструка функција и игре и текста који је прати. Иако није праћено бројањем, одвајање прстију би могло бити посматрано и као нека врста манипулације скупом од пет који задуго, све до предшколског узраста, остаје максимално доступан децим схватању. Сем тога, јасна је и практична функција игре – заговорити гладно дете, како би мирније сачекало ручак. На крају, ту је недвосмислено садржана порука да је поштовање старијег – оца – основ сваког будућег напретка.

Најзад, остаје питање да ли *идеолошко* с којим се овде суочавамо подразумева партикуларну или тоталну идеологију (в. Manhaјm 1978). Партикуларном идеологијом Манхајм [Mannheim] сматра неку врсту лажне свести, утилитарну (зло)употребу идеологије, док о тоталној идеологији можемо говорити „онда кад притом мислимо на особеност и квалитет тоталне структуре свести ове епохе односно ових група” (Manhaјm 1978: 59). Дакле, реч је о друштвено условљеном мишљењу које почива на „основним колективним животним искуствима и хтењима и делању неких друштвених група” (Milić 1978: 23). – У суштини, могућа су оба схватања. Из дијахроне перспективе посматрано, основне вредносне поставке патријархалне културе јесу *иоштална* идеологија, не само код Срба већ и код свих Словена, па и знатно шире. Синхроно гледано, са становишта савременог друштва, прежици патријархата и његови постпатријархални варијетети јесу несумњиво утилитарна (зло)употреба идеологије, па остаје питање колико су традиционалне игре прсти-

СЕНЦ – [Љ. П. Љ.]. Дечији фолклор. *Српска енциклопедија* [Наведено према рукопису.]

Сикимић, Биљана. Савремена истраживања дечјег фолклора. Наведено према <https://www.academia.edu/5463496/Savremena_istra%C5%BEivawa_de%C4%8Dijeg_folklor> – 12. 1. 2016.

*

Chevalier, J. – Gheerbrant, A. Desno (lijevo). *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Preveli Ana Buljan i dr., Zagreb: Nakladni zavod MH, 1983, 115–116.

Dešić, Milorad. *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1990.

Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*. Prevod Branimir Živojinović. Beograd: Nolit, 1978.

Milić, Vojin. Sociologija saznanja između istorizma i marksizma. *Ideologija i utopija*. Prevo Branimir Živojinović. Beograd: Nolit, 1978, 7–89.

Sikimić, Biljana. *Etimologija i male folklorne forme*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 1996.

Vidanović, Ivan. *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: I. Vidanović, Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Srbije, Društvo socijalnih radnika Republike Srbije, 2015.

ficant cognitive effects: speech development, development of concepts of numbers and sets of numbers and encouragement of emotional closeness between child and adult, these games, at the text level, contain and convey most general elements of the patriarchal culture value system.

Key words: fingerplays, family, patriarchal value system, total ideologies, the particular ideology

Ljiljana Ž. PEŠIKAN LJUŠTANOVIĆ
Milena S. ZORIĆ

"IF I WAITED, LET ME NEVER GROW UP!".
PATRIARCHATE FOR NOT VERSED

Summary

In this paper the author investigates fingerplays and rhymes going with them. In Serbian, Slovenian and South Slavic folklor tradition we discuss meaning of rhymes that accompany the type of game where children's fingers are listed one by one and the specific text and roles are assigned to each of them. The hypothesis is that, in addition to signi-